

*Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.):
Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek
a II. világháború kezdetétől.*

L'Harmattan, Budapest, 2012. 331 oldal.

„Lehetetlen, de szükséges, ami azt jelenti, hogy mindennek ellenére lehetőség (ha csak hiányosan is)” – írja Georges Didi-Huberman a holokauszt megérthetőségéről és elbeszélhetőségéről szóló könyvében.¹ Ez a paradox aforizma, amely mind a szenvedést átélők, mind a szenvedés narrációját keresők gondolataiban, diskurzusában megjelenik, sajnálatosan nem kizárólag a soá szürreális borzalmaira nézve tekinthető valóságnak. Hasonlóan érvényes a 20. század számos más embertelen momentumára vonatkoztatva is, a modern haditechnika gépesített, világszerte óriási áldozatokat követelő háborúitól kezdve egészen a diktatórikus rezsimek terrorral átítatott, nyomasztó, dehumanizált légköréig. Így nem véletlen, hogy a múlt századot a páratlan veszteségek, a trauma évszázadaként írják le. „De vajon elmúlhat-e mindez nyomtalanul: emlékek és következmények nélkül?” – teszi fel a kérdést Keszei András szerkesztő a kötet bevezető, elméleti tanulmányában. „Aligha” – szól a válasz (11). Hiszen a szenvedők, bár traumáikat maguk sem képesek minden esetben maradéktalanul manifesztálni, mégis megkísérlik azt; és ezáltal válik lehetővé,

hogy a szenvedés motívuma, amelynek értelmezése, illetve ábrázolása olykor még a kutatók számára is abszurdnak tűnik, egyre népszerűbb a társadalom- és humántudományok területén.

Lehetetlen emlékezni, megérteni, de mégis muszáj; lehetetlen írni róla, mégis muszáj, mert a tettek erkölcsi választ követelnek a társadalom részéről. E kötet tanulmányai, amelyek a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2010 májusában rendezett konferencia előadásai alapján születtek, erre tesznek kísérletet. Az írások megszólaltatják a traumát átélt emlékezőket, s a verbalizálás és értelmezés során különösen arra fókuszálnak, hogy az egyéni és csoportos életutak törései milyen következményekkel jártak. Azaz, hogyan folytatódott az élet a történetek után, mi az, ami átmenthető, feldolgozható, s beépíthető volt egy jövőre irányuló identitásba; vagyis a szerzők az áldozatok szemszögéből mutatják be a történelmi traumák identitásmódosító szerepét. E közel 350 oldalnyi terjedelmű – a II. világháború kezdetétől generálódó, s napjainkig tartó – traumák, emlékezések és identitások kapcsolatának széles spektrumát érintő, történeti aspektusú kiadvány valamennyi tanulmányát nyilvánvalóan nem lehet részletekbe menően értékelni. Ezért a huszonöt írás részletes ismertetése helyett elsősorban a kötetben érintett kérdéskörökre, illetve

¹ Idézi Fehéri György 2009: „Lehetetlen, de muszáj...tehát lehetséges”. A holokauszt ábrázolásának problémái. In: Gantner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 10–11.

bizonyos tanulmányok által felvetett fontosabb problémákra fókuszálók.

A bevezető – nagy ívű, pszichoanalitikus gyökerű – elméleti fejezetét követő első nagyobb egység a *Terror, ellenségeskedés, ellenállás – szolidaritás, kooperáció, kollaboráció* címet viseli. Az itt összegyűjtött írások közös tulajdonsága, hogy a terror és az elnyomás miértjeit, az e kihívásokra adott lehetséges válaszreakciókat, ezek megélésének traumatikus hatásait, valamint esetleges identitásképző szerepeit elemzik mind egyéni, mind kollektív szinten. A fejezet egyik fontos problematikája a csoportokban felszínre kerülő viszonzhatások előjeleiben, párhuzamos síkjában, egymásutániségében vagy egyöntetűségében rejlik. Egy adott eseménysoron belül a visszahatások a közösség tagjaira nézve nem feltétlenül kizárólagosan jelentkeznek. Bizonyos esetekben egymással párhuzamos módon manifesztálódhatnak. Murádin János Kristóf *Az 1944-es frontátvonulás Kolozsváron* című tanulmányában például a megszálló német csapatokkal együttműködő helyiekkel találkozhatunk, akik a Szamos-parti város zsidó lakosságának deportálásakor ritkán szolidáris, általánosságban inkább passzív kooperáló magatartást mutattak. Máskor egymást követően jelenhetnek meg, mint például László Márton *Egy vidéki gazdálkodó meggyilkolása* című írásában. Ebben a szerző a kollektivizálással kapcsolatos ellenállás erőszakos megtörése céljából végrehajtott kuláckyilkosság kapcsán arról számol be, hogy a helyiek egy része kezdetben a kiszemelt áldozat megvédésére szánta el magát. Több falubeli azonban – a hatalom keményebb

fellépése nyomán – önként vállalta a hamis adatokat szolgáltatató informátor szerepét, totálisan együttműködve az elnyomó rezsimmel, amely akcióját követően sikerrel konstatálhatta a megfélemlített falu csendes és egységes behódolását. Néha a válaszreakció szilárd egyöntetűségben is testet öltetett, ahogyan az például a kommunista rezsim társadalmi bíróságai esetében történt (Szűts István Gergely: *„Ott van a munkaeerő az orruk előtt, csak nem tudják rendben tartani őket.” Munkafegyelmi problémák és fegyelmezési eszközök a Várpalotai Szénbányáknál 1950 és 1953 között*). E bíróságokat egy adott vállalat lojális alkalmazottaiból hozták létre, akiknek az volt a feladatuk, hogy a fegyelmi problémákkal megvádolt munkatársaikat az okozott károk miatt „színpadiasan” elítéljék. Végül a közösség válaszreakcióinak előzővel ellentétes előjelű egyöntetűségére példa az 1950-ben internált szerzetesnővérek (Bögre Zsuzsanna: *A trauma szerepe az 1950-ben internált szerzetesnővérek életében*), illetve a jezsuita társaság (Bánkuti Gábor: *Erőforrások a szétszórásban. Jezsuita identifikáció az '50-es években*) esete (felosztatás, deportálás). Ezekben a diktatórikus rendszer okozta trauma – kivételesen – pozitív identitásformáló hatalma nyilvánult meg.

A kötet következő nagy egysége a *Tulajdon és a tulajdonfosztás* tematikájával foglalkozik. Az itt szereplő öt tanulmány mindegyike a tulajdon drámai eltulajdonítását állítja a középpontba. Lehotay Veronika *Tulajdonjog Magyarországon 1939 és 1944 között* című tanulmányában a zsidókat érintő jogkorlátozás, jogfosztás lehetséges útjait, miértjeit, módozatait vizsgálja. Kovács

Teréz *Paraszttalánítás Magyarországon* című dolgozatában azt az 1950-es években kezdődő, az erőszakos kollektivizálással párhuzamosan zajló társadalmi jelenséget mutatja be, amelynek tendenciózus vonulata a föld–munka–szabadság élettörvényének felbomlásában, a falusi életforma átalakulásában, a pénz szerepének megnövekedésében, a föld jelentőségének visszahúzódásában és az ünnepek megváltozásában érhető legfőképp tetten. Ö. Kovács József szintén az 1950-es évekbe kalauzolja olvasóit (*Belső hódítás. A „föld népe” közelről és távolról Magyarországon 1960-ban*), amikor az egyéni parasztgazdaságok tömeges felszámolásának illusztratív példáját mutatja be. Paál Zsuzsanna *Egyéni parasztsorsok és kollektív identitásvesztés* című művében ambiciózus parasztemberek tulajdonfosztásának fázisait vázolja fel, és arra keresi a választ, vajon elképzelhető-e a paraszti családok sorsának rosszra fordultával – beszolgáltatás, kuláküldözés, munkaszolgálat, internálás, téeszbe léptetés – a kollektív tudat és önazonosság megőrzése. Ispán Ágota Lídia az erőszakos téeszítés eredményeképp létrejött földtől való kényszeres és tömeges menekülés továbbgyűrűzését, azaz a foglalkozási szerkezet átrétegződését, valamint az ehhez kapcsolódó – a kulturális traumától az innovatív stratégiák mentén történő újrapozicionálásig tartó – egyéni megéléstörténeteket vizsgálta az egykori Leninváros környezetében létesült falvakban („*En szerintem megkóstoltam mind a kettőt*”. *A foglalkozás átrétegződése Leninváros környéki falvakban*).

A kötet következő fejezete – *Traumák, tabuk, tabusítások* – azt a folyamatot állítja a vizsgálat középpontjába,

amelyben a társadalom – legyen az az elnyomó hatalom vagy a sérülést elszenvedett önálló individuum (úgynevezett ön-tabusítás) – a megélt traumát érinthetetlennek nyilvánítja, erőteljes kontroll alatt tartja, a tudatalattiba űzi, a kondicionált félelem vagy a sokkhatás terhe alatt kizárja az emlékezetből. Az egyéni tabusítás sarkalatos példáját láthatjuk Papp István *Párhuzamos identitások* című tanulmányában, amelyben a politikai rendőrséggel találkozó egyén a megélt negatív élményeit elhallgatja, s ennek révén egészen más identitást kreál magának. Jobst Ágnes munkája (*A háborúellenesség identitásképző eszméje a XX. század derekának magyar politikai diskurzusában*) összetett és ambivalens jelenséget vizsgál a kommunista párt politikai diskurzusában, méghozzá egyrészt a háború témakörének tabusítását, másrészt a diktatúra nyelvhasználatában emellett – látszólag ugyan antagonisztikus ellentétként megnyilvánuló, ám mégis – létező harc eszmekörének propagandisztikus célú ébrentartását. Szintén a II. világháborút követő diktatórikus rezsimek tabusítási mechanizmusára szolgáltat példát Molnár Imre tanulmánya (*Jerzy Popietuszko mártírhalálának tabusítása a lengyel rendszerváltás előtt és után*), amely a lengyel klérus egy ismert tagjának meggyilkolását s a vértanúság tényét rejtő homályba az 1980-as évek Lengyelországában. Horváth Sándor írása (*Kié a szegény? A szegénység tabusítása, traumatizálása és a társadalmi gondoskodás felügyelete 1945 után*) két szemléletes példán – a váci „Sasfiókák” árvaház történetén és a Szegényeket Támogató Alap működésén – keresztül arra keresi a választ, miként traumatizálták és tabusították a szegénység

társadalmi tapasztalatát Magyarországon a szocialista korszakban.

A kötet *Megélés- és tapasztalattörténetek* című negyedik, egyben záró fejezete olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek egy társadalmi jelenség individuális reprezentációjára, egyéni megjelenésére helyezik a hangsúlyt. Vajda Júlia *gender*-megközelítésű tanulmányában („*Visszatekintve szép életem volt. Sok mindent megadott és elvett tőlem a Jóisten, ő tudja csak, hogy miért*”) a női nem szenvedésének sajátos vonásaira reflektálva, a soá borzalmait mutatja be egy túlélő tapasztalattörténetén keresztül. Kunt Gergely *Kamaszok második világháború alatti idegen- és ellenségképei a szocializáció tükrében* című munkájában a serdülő fiatalokban kialakuló ellenségképekről, auto- és heterosztereotípiákról, valamint azok kialakulásának szocializációs tényezőiről értekezik, három tinédzser naplóbejegyzéseinek elemzésével. Kovács Csaba az 1944/1945-ös délvidéki vérengzések tanúit szólaltatja meg. Munkájában (*Az 1944/45-ös délvidéki vérengzések múltja és jelene*) két egyéni megélt történet felvillantását követően a háború végén történtek emlékezetének továbbélését, reprezentációját és az eseményeknek a délvidéki magyarok identitására gyakorolt hatását mutatja be. Pihurik Judit *Az ellenség képe: magyar katonák az „oroszokról” (1942–1943)* című írásában a 2. magyar hadsereg ellenségképének vizsgálatához elemez katonai visszaemlékezéseket és naplókat. Végül Kőrösi Zsuzsanna egy, az 1956-os forradalom után Magyarországról elmenekült fiatalember élettörténeti interjúszövegét, szubjektív tanúságtételét értelmezi. „*Jöttment vagyok*

itt is”. *Identitások és traumák egy élettörténeti interjúban* című munkájában azt vizsgálja, hogy interjúalánya visszaemlékezésében milyen önképet konstruált, és történetfolyamában milyen identitásokkal azonosította önmagát.

Az említett tanulmányok elolvasása után összességében igazat adhatunk Horváth Sándornak azon megjegyzésével kapcsolatban, hogy „a pszichoanalitikus iskola hatását magán hordozó társadalomtudomány sorban az emlékezés díványára fekteti a traumát átélni vélt társadalmi csoportok tagjait [...]. Úgy tűnik, a dívány mérete egyre nő, és lassacskán egyre több társadalmi csoport szívárog be a kollektív emlékezés laboratóriumába” (229–230). Ennek ellenére a traumatológia előtt még mindig óriási feladatok állnak, az erre fordítható idő azonban egyre fogy, hiszen a 20. század borzalmait átélők, az assmanni kommunikatív emlékezet² birtokosai mind kevesebben lesznek. Ezért is tekinthető kiemelkedő vállalkozásnak a bemutatott kötet, amely tematikai sokrétűségével, módszertani gazdagságával keretet teremtett az identitásokat determináló traumák és tabuk bemutatásának, ezáltal mintegy kitágítva és újraértelmezve a 20. századról eddig megismert, a társadalom- és politikatörténeti megközelítésű tudományos munkák által körvonalazott képet.

Kelbert Krisztina

² Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó – C. H. Beck Verlag, Budapest, 51–52.